

Бийлибаев К.Ш.

**КУБАТ БИЙ ЖАНА ЭР СОЛТОНОЙ КӨЗ КАРАНДЫСЫЗДЫК
ҮЧҮН КҮРӨШТҮН УЮШТУРУУЧУЛАРЫ (XVIII к.)**

Бийлибаев К.Ш.

**КУБАТ БИЙ И ЭР СОЛТОНОЙ – ОРГАНИЗАТОРЫ БОРЬБЫ ЗА
НЕЗАВИСИМОСТЬ (XVIII в.)**

K.Sh. Biilibaev

**KUBAT BIY AND ER SOLTANOI – ORGANIZERS OF THE STRUGGLE FOR
INDEPENDENCE (XVIII century)**

УДК: 951/89.043

Кыргыздар XVIII к. орто чендеринде ойрот-жунгар баскынчылык доорунда оор турмуш, кыйынчылыктарды башынан кечирет. Ал убакта кыргыз уруулары – «сол» жана «оң» делип эки канатка бөлүнүп, Коженттен батыш тарап Фергана аймагынан Чыгыш Түркстан түздүгүнө чейин, түндүк дарыялары Талас, Чуу, Иледен түштүк тарап Памир-Алайга ооп, көчүп жүрүшкөн. Азаттык деген, кыргыздарга абадай керек болуп турган. Жер-жерлерде ар кандай майда-барат көтөрүлүштөр болуп, баскынчылар тарабынан аёсуз басылып, кеңири элдик күрөшкө айлана албай келген. Ал үчүн акылы зирек, ойчул, сөз десе сөзүнөн, алыска күчүнөн келген баатырлар керек эле. Ошондойлордун арасын толуктаган кыргыздын мыкты чыгаан уулдарынын ичинен чыккандар: Кубат бий менен Эр Солтоной болгон. Душманына кайра тартпаган, аркасында элин туу тутуп, кеңири аймакты камтыган көз карандысыздык үчүн күрөштү уюштуруп, бүтүндөй элдерди үндөп, жыйынтыгында – кыргыз жерлеринде жашаган элдерге азаттыкты орнотууга жетишкени жөнүндө айтылат.

Негизги сөздөр: эркиндик, көз карандысыздык күрөш, кожо, кутум, аким, падыша, кол башчы, жабыр, ак үйү, акырет.

В статье рассматриваются тяжелые, трудные времена кыргызов в середине XVIII в. в период оккупации ойрото-жунгарских нашествий. В то время кыргызы делились на два крыла – «левое» и «правое», которые соответственно составляли обособленные родоплеменные подразделения. Кочевавших от Ходжента на западе Ферганской долины до равнинной части Восточного Туркестана, от бассейнов рек Талас, Чу, или на севере, до Памиро-Алая на юге. В то время, для кыргызов свобода нужна была как воздух. Против завоевателей в некоторых местах участились стихийные мелкие восстания, но со стороны оккупантов жестоко подавлены. Народу не хватало умного, храброго, человека который обладал организаторскими способностями, смог бы привлечь за собой массы. Такими были баатыры так, как из родовых племени куичу Кубатбек бий и из племени жетиген Эр Солтоной. Они со своими организаторскими способностями, храбростями опираясь на народные массы, смогли поднять народ на всенародное восстание против иноземных завоевателей. В итоге они смогли выгнать джунгаров из кыргызских земель и предоставили народам свободу.

Ключевые слова: свобода, борьба за независимость, религиозное сословие, заговор, аким, царь, предводитель, невероятная храбрость, заложник, судный день.

In article, hard times of Kyrgyz people in the middle of the XVIII century during occupation the oyroto-zhungarskikh invasions are considered. At that time Kyrgyz people were divided into two wings – "left" and "right" which respectively made the isolated tribal divisions. Wandering from Hodzhent in the west of Fergana Valley to flat part of East Turkestan, from basins of the Talas Rivers, Chu, or in the north, to Pamiro-Alaya in the south. At that time, for Kyrgyz freedom was essential as air. In some places, spontaneous small revolts became frequent against conquerors, but they were cruelly suppressed from invaders. There was not enough clever, brave person with prevailed organizing abilities for Kyrgyz people, who could lead the masses. There were such baatyr (hero) from patrimonial tribe kushchu Kubatbek biy and from tribe Zhetigen Er Soltanoi. They could lift people on national revolt against overseas conquerors thanks to their organizational skills and bravery. As a result, they could turn out Zunghars from the Kyrgyz lands and provided freedom to the people.

Key words: freedom, fight for independence, religious estate, plot, Akim, the tsar, the leader, incredible bravery, the hostage, the judgement day.

Бир элди экинчи бир эл келип, ал элдин жерин басып алып, элин эзип, көз карандысыздыктан ажыратып өз бийлигин жүргүзүп турган заман кыргыз элинин башына туура келген. Көз карандылыктан кутулуу жана эркиндикке жетүү жагын ойлогон элинен чыккан чыгаан эл мыктылары, элин эркиндикке алып чыгууда бүтүндөй өзүлөрүнүн өмүрүн көз карандысыздык үчүн күрөшкө арнап, көтөрүлүшкө алып чыккан кыргыз баатырлары көп болгон. XVIII к. жашап, ойрот-жунгар доорундагы жапырыкта карууларын казык, баштарын токмокко тосуп журт коргоп, элдин азаттыгына канын-жанын аябай күрөшүп эрдик көрсөтүшкөндүктөн аттары өчпөс болуп, атак – даңкка ээ болушкан. Өткөл катаал заманда, жашоого максаттуу түрдө бурулуш жасап, жаңыча ой жүгүртүп, бир элдин эзип турган элден өзүнүн элинин кызыкчылыгын жогору коюп, өзүлөрүнүн ордун таап, акыл-ой, аң-сезимин бүтүндөй эркиндик жөнүндө гана ойлогондор ошол доорду баштарынан өткөрдү. Тарыхый процессте, кылымдап эзилеп келген элдердин арасында көпчүлүк менен сүйлөшүүдө сөз таап, аларды ишендирип, зор көтөрүлүшкө үндөп, көтөрүлүшкө чыккан элдерди башкаруунун өзү канчалык. Ошондойлордун арасында: кушчу уруусунан чыккандар: Калча уулу Кубатбек бий жана жетиген

уруусунан Байсейит уулу Эр Солтоной болгон. Булардын мүнөздөрүндө, күзгүдөй чагылышкан “эркиндик”, “көз карандысыздык күрөш” деген акыл сөздөр жанып турганынан көргөн-билгендери ээрчип, аларды көргөн экинчи бир жердин элинин бүтүндөй ишеними артып жунгар баскынчыларына каршы – элдик көтөрүлүшкө айланган.

Кубатбек бий (Кубат) өз доорунун саясий ишмери катары, Фергана өрөөнүндөгү кыргыз урууларынын XVIII к. экинчи жарымындагы кол башчы катары таанылган. Кокон хандыгынын башкаруучусу Абд ал-Каримдин тушунда, бириккен кыргыз урууларынын, кол башчысы, саясий ишмер; кушчу уруусунан чыккан Кубат бий башында турган кыргыздар менен ымала түзүп, Кокон бийликтери кубаттуу күчкө айланып, Фергана өрөөнүнөн жунгар баскынчыларына биргелешкен сокку уруп, сүрүп чыгарышкан. Кокон хандыгын Эрдене бий башкарып турган кезде, Оро төбөгө ээ болуу максатында кыргыз бийлери менен өнөктөш болууга аракеттенет. Ал убактагы Кубат бий, кыргыздардын ичинде негизги бир көрүнүктүү, көзгө басар жетекчи болгон. Тарыхый булактарда, Кубат бий “кыргыздын падышасы” аталып, “өз алдынча башкарууда жеке пайдасы үчүн эмес, элинин кызыкчылыгы үчүн – тиги же бул башкаруучу менен каалагандай достошуп, болбосо ажырашып турган”. Кокон хандыгы жана кытай императору Кубат бийдин пикири менен эсептешкенге аргасыз болгон. 1755-ж. Цин империясына каршы боштондук кыймылын жүргүзүп жаткан Кашкарлык Жусуп кожонун чакыруусу боюнча, Кубат бий аскерлери менен Чыгыш Түркстанга кетет [1].

XVII к. аяк ченинде Кубатбектин чоң атасы Галижа бийдин тушунда кушчулардын күч-кубаты артып, кушчу-мундуз урууларынын өз ара ынтымагы чыңдалат. Анын мураскор уулу Калча бий атасынын жолун улап, кушчу-мундуз уруу бирикмесин алыс-жакындагы өлкөлөргө даңза кылып, атак-даңкын чыгарат. Калча бий Кокон бийлиги түптөлө элек кезинде, Бухара эмирлигинин Фергана тараптагы таасири күчтүү, кадыр-барктуу акимдеринен болгон. Ошо кезде эле Фергананын көпчүлүк бөлүгүн ээлеген, көптөгөн ичкилик уруулары менен агайынтуугандык мамиле түзүүгө үлгүрөт. Мурдатан Бухара эмирлигине караштуу Фергана сыяктуу четки чек ара аймактарда диний ишмерлер, кожолор жетектеген өз алдынча ээликтер калыптана баштаган. Андай аракеттерден аймактагы кыргыздардын акылман өкүмдары жана таанымал, таланттуу аскер башчы Калча бий четте калган эмес. Ал өз элинин: ичкилик, кушчу, мундуздардын өз алдынча бийлигин түптөөнү, кийин ошол эгемен өлкөгө жалпы кыргыздардын башын бириктирүүнү эңсеген. Аны менен ири кыргыз уруу жол башчыларынан тышкары, Бухара эмиринен четтей баштаган башка коңшулаш элдердин улуктары да мамиле кылууга умтулушкан.

Маселен, Шахрух бийден тартып, кийинчирээк Кокон калаасы саясий борбору болгон. Өз бетинче бийлигин түзө баштаган өзбектердин миң уруусунун

бийлери, Калча бийдин жардамына таяныгуу аракеттенишет. Калча бий алардын үмүтүн актап, Шахрух бийдин өз алдынча өкүмдар катары таанылышына жана Ферганадагы бир катар калааларды, чоң аймакты, Бухара эмиринен тартып алуусуна олуттуу таасирин тийгизген. Чечүүчү учурдагы мындай көрсөткөн көмөгү үчүн жана аны өз тарабына биротоло тартуу максатында, ага Анжияндын акими мансабын ыйгарышкан. Бирок, кыргыз өкүмдары ар дайым эле өзбектердин айткандарын, өтүнүчтөрүн аткара берген эмес. Калча бий, анын урпактары – дегеле жалпы эле кыргыздардын сырттандары, кезеги келгенде өзбек бийлерине өзүлөрүнүн оңой жоо эмес экендигин эчен ирет далилдешкен. Жашы улгайып калган Калча бийдин көзү өткөндө, эр жеткен тун уулу Кубатбек бий кушчу-мундуз урууларынын курултайында “бий” болуп көтөрүлөт [2].

Жан кушчу уругунан чыккан Кубат бий, бир мезгилде бүт кыргызды бийлеп, кыргыз атынан сүйлөп турган деген кеп бар [3]. Белгилүү орустун чыгыш изидөөчүсү П.П. Иванов Кубат бий жөнүндө, Кыргыздар XVIII жүз жылдыкта алдуу-күчтүү болуп турган жунгар хандыгынын үстүнөн бир катар зор жеңиштерге жетишкен. Ал кезде Чыгыш Түркстандагы бийлик жергиликтүү динди башкарган төбөлдөрдүн колунда болгондуктан, экиге бөлүнгөн: “кара тоолуктар” жана “актоолуктар” деп. Аталган кожолордун ортосунда жаңжалдар мезгил-мезгили менен чыгып турган. Ошол учурдагы кожолордун күчтүү таасиринде болгон кушчу уруусунан чыккан аскер башчы, учурдун мыкты саясатчысы Кубат бий таанылган.

Кыргыздар менен өзбектердин жана башка коңшулаш жашаган элдер менен, XVIII к. орто ченинде башы бирикпей, бөлүндү болуп тургандыктан, абалга жараша кээде гана жалпы душманына каршылык көрсөткөнү болбосо, анча таасир көрсөтө алган эмес. Орто азиядагы окуялардын тарыхый булактары көрсөткөндөй, Кубат бий – өз алдынча башкаруучулукка жетип, кырдаалга жараша жанаша турган элдердин бийлик ээлери менен мамилеш болуп, каалаган убакта алаканы үзүп турган [4]. Кубат бийдин туулган жылы ар кандай айтылып, жазылып калбагандыктан так маалымат жок. Санжыралык айтымдарга караганда – Кубат бий 1700-1710-жылдары төрөлгөн делет. Кубат бийди 1725-1730-жылдары жайдын толук күндөрүнүн биринде Алай өрөөнүндө Кичи Дара деген жерде жарык дүйнөгө келген десе [5], дагы бир тарыхтан кабары бар Сузак районунун тургуну М.Иманбаевдин айтканына караганда, Кубатбек – Калча бий уулу, 28 жаш курагында “киши колдуу болуп өлгөн”. Сөөгү Алайдын Кичи Дара жерине коюлган [6] делет.

1741-жылы жунгар колдору Ферганалык кыргыздардын айылдары менен өзбектердин кыштактарына чаап, талап-тоноп, андан барып Коконду камап элди бүлгүнгө салат. Калмак ханы Галдан Церен (1727-1745 жж.) Жөнөткөн калың аскери Ташкентти

40 күн камап, калаа калкы алсырагандан кийин гана каратып алган [7]. Жунгарлардын бул жортуулдары бул Орто Азия чөлкөмүндө биротоло жеңишке жете алган эмес. Бул жерден чегинип, самсыган жунгар кошуундары Кокондун чебинин оро-парасындагы адырлуу көк жайыкта кыргыз, өзбек аскерлери тарабынан талкаланат [8]. Бул чабышта Калча бийдин эрен уулу Кубат бийдин катышканы анык. 1740-жылдарда жунгар баскынчыларына каршы турушкан кыргыз, казак, өзбек элдери ич ара ынтымакка келип бирге чабышат. Ушундай ынтымакты түзүүдө, өз чечкиндүүлүгүн көрсөткөн Кокон өкүмдары Абд ал-Карим (1743-1745 ж.) Фергана өрөөнүндөгү жунгарлардын зордук-зомбулугуна каршы кыргыз, казак, өзбектерди биргелешкен күрөшкө үндөп жетекчилик кылган [9]. Душманга каршы демилге Анжиандык, Ферганалык кыргыз бийлеринин колуна өтүп, катуу кармаштарда Кубат бийге окшогон кыргыз баатырлары кайраттуулуктарын көрсөткөн. Кокондук Абд ал-Карим бий жүз уругунан чыккан, анын өкүл баласы Фазыл бий (Пазыл), ферганалык кыргыз, кыпчактар менен бирге жунгарларды Ферганадан сүрүп чыгарышат. Катуу кармаш Ферганын түндүк жак бөлүгүндөгү Анжиан, Аксынын тоо арасындагы өрөөндөрүндө жана капчыгайларында өтөт. Кушчу уруусунан башка ал тараптагы: багыш, кутлук-сейит, саруу ж.б. кыргыз уруулары жоонун колдорун оор жоготууга дуушар кылат [10].

Жунгар баскынчыларына каршы күрөштө, Кокон бийлиги дайыма эле бир жактуу кыргыз жана ага катышкан бөлөк элдерди колдой бербеген жагдайлары көп эле болгон. Мында, Коконду бийлеп турган Абд ал-Каримден кийинки Эрдене бийдин мамилелери күбө. Эрдене бий бийлик кылган жылдар аралыгы (1751-1770 ж.) карама-каршылыктын окуялары мүнөздүү. Анын бийлигинин тушунда, Борбордук Азиянын батыш бөлүгүндөгү Хива хандыгы менен Бухара эмирлигине карата Кокон бийлиги аларга тең ата болгонуна жетишкен. Ага кыргыздардын кошкон салымы зор болгон. Кокон бийи Эрдене менен кыргыздардын кол башчысы Кубат бий экөөнүн ымалашып биригүүсүндө, Ферганага жунгар-калмактарынын жортуул жолуна бөгөт коюп, талкалап турган. Ошол кездеги Бухаралык тарыхый булактарда «Кубат бий Эрдене бийдин эң жакын жардамчысы жана таянар тоосу» деп айтылган [11]. 1754-жылы Бухаранын эмири Мухаммед Рахим, Кокондун бийи Эрдене жана кушчу уруусунун Анжиандык кыргыздардын улугу Кубат бий болуп Оро-Төбө вилайетине жортуулдарын уюштурушат [12].

Эрдене бий менен Кубат бийдин ортосунда мамиле Оро-Төбө вилайетине байланыштуу. Ал убакта, Оро-Төбө бир дагы өлкөгө көз каранды эмес, өз алдынча вилайет болгон. Оро-Төбө үчүн болгон жортуулда, Бухара эмири Мухаммед Рахим, Кокон бийи Эрденени жана Кубат бийди чыккынчылар катары айыптайт. Анын себеби, «Оро-Төбөлүк

Фазыл бийге Гиссарлык өкүмдар Мухаммед Эмин бий (Мал-Амин) Бухара менен Хива хандыктарынын күч алышынан чоочулап, колдоо көрсөтөт» [13]. Оро-Төбөнү Бухара эмири жана Кокон бийлиги, жеңил-желпи вилайет катары эсептеп, оной-олтон эле басып алабыз деген максатта болушат.

Бир жагынан бухаралыктардын колу, экинчи жагынан кокондуктардын жана кыргыздардын колдору Оро-Төбөнү курчап киришкен маалда, гиссардын беги жардамга келет. Булардын бири-бирине – Рахим, Эрдене жана Кубат бийдин ишенбөөчүлүгүнөн пайдаланып, Мухаммед Амин кууланган айла-амалын ойлоп таап, үчөөнүн ортосуна чагымчылдык ишин уюштурат. Ал, кыргыз кол башчысы Кубат бийдин атынан кат жазып, жасалма мөөрү менен колун койдуруп, жашырун кылып бекиттирип, оро төбөлүктүн вилайети Фазыл бийге жөнөттүрөт. Анда, Эрдене жана Кубат бий колдорун бир күчкө топтоп, бухаралык эмирге каршы турабыз деген мааниде, кыргыз чабарманын оро төбөлүккө коштоотурат. Коштогондорду бухаралык күзөтчүлөрдүн жанынан өткөртүп, өтүп баратканда карматып, кат душманынын колуна тийгидей кылат. Анын ойу ишке ашат, чабарман колго түшүп, кат болсо бухаранын эмиринин колуна тийет. Ансыз өнөктөшүнө ишенбей турган Мухаммед-Рахим, Эрдене бийге каарын жаалдана төгүп, аны чыккынчы катары айыптайт. Эрдене өзүнүн актыгы жөнүндө карганат, ошентип экөө шекти Кубат бийге оодарышат. Үчөөнүн ортосунда ишеним кетип, касташканга чейин барат, ортолорунда макулдашуулар үзгүлтүкө учурайт. Бухаралык, ишенбегендиктен – согушкандан баш тартып, аскерлерин чыгарып кете берет. Эрдене болсо ачыктан-ачык, кыргыздарды чыккынчылык кылды деп күнөөлөйт. Бул ишке таптакыр тиешеси жок, капаланган Кубат бий кокон бийи менен мамилесин үзөт. Согуш талаасында жалгыздап калган Эрдене бийдин бир канча сыпайлары кыргызга учурап, өзү шерменде болуп, эптеп качып кутулат.

Кокондуктар менен кыргыз феодалдарынын карама-каршылык мамилелери уланып, бири-бирин басып алуучулук максаттары болбой койбогон. Кокон бийлиги ал учурда, кыргыздарды баш ийдирип алууга мүмкүнчүлүгү келген эмес. Себеби, Кокондун борбордошулган башкаруучу – мамлекеттик түзүлүшү болбогон, болгону төрт бектик бийлик менен гана чектелген: Андижан, Наманган, Маргелан жана Кокон болуп. Кыргыз уруулары аларга эч кандай көз каранды болгон эмес. Кыргыздардын ар кайсы жердеги уруулары чачынды болгону менен, бири-бири менен бириккен күч катары жөлөк болуп турушкан. Кыргыз уруу башчылары Хаджи (Ажы) бий, Садык бий жана башкалары, XVIII к. казак хандары менен бирдикте, Кокон бийлиги тааныган «зор күчкө» ээ болуп, атактары чыгып тургандыктан, Кубат бийди «кыргыздардын башчысы» деп аташкан. Кубат бий жалаң эле кушчу уруусунун бийи эмес, түштүк кыргыз урууларынын башчысы катары кабыл алынган. Тарыхый так маалыматтар боюнча,

Кубат бий бүтүндөй кыргыз урууларынын башын бириктирип, борбордоштурулган башкаруучулукту түптөйүн деген эмес, ал жергиликтүү элдердин эркиндигин ойлогон – таасирлүү, ойчул, мыкты адам катары бүтүндөй элге таанылган.

Ал өзүнүн таасирлүү демилгеси менен, XVIII к. Орто Азиянын саясий окуяларындагы Бухара, Кашкардын маалымат – булактарында айтылгандай, Кубат бий «бет алдынча башкарууга ээ болгон, эч кимге көз каранды болбогон, өзүнүн жеке кызыкчылыгын ойлобогон, ар кайсыл бийликтер менен достук – ыманада болуп жана учурдун кайсыл мезгили болбосун туура эмес иштер болгон болсо, мамилелесин үзгөн жеткечи катары таанылган» [14].

Мухаммед Садык Кашкаринин айтуусу боюнча – «Тазкира-иходжаган» китебинин автору, Кубат бий же «Ковад мырза, анын чоң атасы Гаджи (Кажы) бий», элдердин суроо-талабын аткарууда, Чыгыш Түркүстан элдери, калмактардын (жунгар) эзүүсүнөн куткарып алуу жөнүндө жардам сурап кайрылганда, алардын талабын аткарып, эркиндик алып берет. Мына ушул окуядан кийин Кубат бий болуп көрбөгөндөй атак-даңкка ээ болуп, таасири күчтүү кол башчы катары «Бахадур бий» деген наамга жеткен. Ал өзүнүн элине жасаган эмгеги үчүн Кашгар беги (хаками) болуп дайындалып, 1755-1757-ж. чейин бийлигин жүргүзөт. 1757-ж. жазында, бийлик төбөлдөрүнүн ич ара келишпөөчүлүк – кутумунун айынан, бийлик ээсине «нааразычылыгын билдирип, кыргыздарга (буруттарга) кайрадан кетип калат. Мына ушундай жагдайдан кабардар болгон Эрдене бий, Фергананын саясий абалынан чоочулап, Кубат бийден кутулуу максатын көздөйт. Кыргыз урууларынын арасында бийликти талаштыруу, жергиликтүү кыргыз урууларынын бийлери ортосунда ынтымыктан алыстатуу, араздашуу амалын ойлоп табат. Анда, адигине уруусунун бийи – Ажынын 9 соодагерин «кушчу менен мундуз уруусу Ош жергесинде талаптоноду» деген ушак-айынды таркаттырат.

1762-ж. цин бийлигинин убактылуу бийлик кызматын аткаруучусу Синьюзан Юнгуя, циндердин башкаруу сарайында жасаган маалыматында (доклад), «кокондук Эрдене бектин чабарманы аркылуу жеткирилген катында, Кубат бийдин өткөндөгү менен азыркы кездеги иштери жөнүндө окуяларын баяндайт. Катта, Кубат - кушчу бурут, алгач Кашгардын акими болуп, андан кийин Эрдене бий тарабынан өлтүрүлгөнү тууралуу айтат. Анын кичүү иниси Нарбату (Нарбота) жакында эле биз тарапка келип мындай деп суранган. Эрдана, эгерде ушак – айың таратып, чатакташтырган жагың болсо, сөздөрдөн улам байкайм деген. Дагы бир мисал, Ош – бул байыркы буруттардын (кыргыздардын) жери. Эрдана бул сөздүн унгуусунда, өзүнүн жери деп эсептейт» («Да Цин ли чао шилу...») - «Цин урпактарынын бүтүндөй мамлекет башкаруучулары жөнүндө чындык жазылган». Токио, 1937. Гл. 676.Л.17.) (Супраненко Г.П.Китайские... 119-б.) кол жазмасы. Жооп кайтарган цин сарайынын жарнамасында, бул

боюнча акыйкат белгиленип, кокон бийинин айтымдарындагы «Кашгар тоолору өзүлөрүнүн чек арасы» дегени сандырактык дейт.

Күчтүү бийликтин деңгээлинде, Эрдене бийге жооп катары: «мурдагы жиберген каттарыңда өзүңдү дайыма «бек» деп атаган болсоң, азыр эмне үчүн өзүңдү бийик даражага көтөрүп «хан» деп атап алгансың?». Мындан башка, «катта билдирилгендей (Эрдене) кушчу жана мундуз уруулары жөнүндө Ош жергесинде 9 кишиге каракчылык кылып тоноп кеткен деп, беш кашкарлыктын буюмдарын кайтарып берип, төрт кокондуктун буюмдары менен аттарын кайтарып бердирбедиң. Биз буруттардан талап кылуунду суранабыз. Чынында эле ушундай болгонбу? Текшерип, тактап туруп жообун бер» делет. Ошол эле жерде. Л. 24а.

Цин сарайында белгилегендей, кооптонгон жагдайдын чын-төгүнү бар экени, каракчылык кимдердин колунан келгени, (кушчу уруусу) жана ошалайлыктар (мундуз) кыргыздары эмес, кокондуктар жасаганынан улам каракталган буюм-тайымдар кайтарылып берилбеген. Мында, алдын ала каралган жагдайдан улам – келишпөөчүлүк, карама-каршылык чыгып, кокондуктарга циндердин нааразычылыгы артып, кийинки окуянын жүрүшүнө түрткү болгон.

Кубат бийдин акыркы мезгилиндеги окуяларына, арам ойлуулук, көрө албастык жагдайлардын негизинде элдердин эс тутумунда калып, кыргыз фольклорунан орун алат. Анын бир тууган карындашы Ак-Суусардын «хан Кубатбек падыша» деген кошок ырында, Анжианды башкарганы «тигилер тараптан арам ойлордун колунан келгени» - «Алардан болуп каргаша» дегенинде баяндалат.

Биз билгендей Кубат бийдин иниси – Нарбута (Нарбота) 1762-ж. Кашгарга Алай аркылуу келет, ал жактан 1765-ж. жазында кайтып, мүмкүн Талас жака өтүп кеткендир. Кыргыз саныжырасында, кытайдын Кызыл-Ой деген жеринде сакталып калган Кубатбек хандын мунарасы бары айтылат. Профессор А.Хасанов да өзүнүн изилдөөсүндө – элдик ырлардан маалымат келтирип, анда «Кубат ханды» кокондуктар Кожент шаарында асып өлтүрөт. Орду толгус кайгы-муң тарткан элдин айтымында: «Кубат хан өлбөй кут өлдү, кушчу-мундуз журт өлдү» делет. Эгерде кытайдын маалымат булактарынан байкап көрсөк, анда – Кожент шаарында Кубат бий даргага тартылып, кутумчу, тополондуу кокондук – Эрдене бийдин аталаш иниси Абдырахман бий жана ушул кутумга катышкан коженттик Фазыл бий кыргыздар менен жекжаатчылык байланышта болот. Ал кыргыздарга күйөө бала болгондуктан улам, бийликтин жаңжалына катышып, анын Кубат бийди атаандашып, көрө албастыктын айынан кутумчулук ишке барат.

Мындай окуя, ошо убакта өнүгүп келе жаткан коңшулаш ээлик кылган элдерге таңкалыштуу деле болбогон. Бухардын башкаруучусу Мухаммед Рахим өзүн – маңгыт уруусунун жаңы урпагы катары эсептеп, андан мурдараак аталык же бий наамын

алып жүргөн болсо, 1756-ж. тарта өзүн хан деп эсептеген. Эрденеге хандык наамды ыйгарып алышты, уят деп деле эсептеген эмес, бул жөнүндө цин сарайындагы бийлик төбөлдөрүнүн маалымат булактарында даана байкалганы жогоруда айтылды. Цин төбөлдөрү жаңы ыйгарып алган бийлик наамын кабыл албай, жөн гана кокон «беги» деп кабылдаган.

Мындайдын себеби да болгон, эл арасында барк-баага ээ болгон кушчу-мундуздардын ханы Кубат баатырдын көзүн тазалагандан кийин, андан мурда өзүнүн аталаш бир тууганын болгон – агам деп жүргөн Абдырахман бийди – Марлгеланда аким болуп жүргөн кезинде көзүн тазалап, Эрдене өзүн Ферганадагы жападан жалгыз бийлик төбөлү катары өз эрки менен хан намын ыйгарып алат. Ал, менден башка киши жок деп эсептеп, чексиз бийликке ээ болгондон кийин, кыргыз соодегерлеринен жалган шылтоо менен тарттырып алган мүлктөрүн ээлерине кайрып бербей, жаңжал чыгарып, Ош жана анын жакын аймактарына согуштук жүрүшүн жасаган [15].

Эр Солтоной элинин эркиндигин, бүтүндүгүн ойлогон XVIII к. жунгар баскынчыларына каршы күрөшкөн кыргыздын улуттук баатырынын бири (К.Б.). XVIII к. (1720-1724 ж.) ичинде орустун аскер кызматкери капитан Унковский жана профессор Н.И. Веселовскийге Позднеевдин жазган эскерүү катында, Ойрот державасынын жана анын кыргыздар менен мамилесинде жөнүндө көп маалыматтар айтылат. Коңтайчы Цеван Рабдан (1723 ж.) 60 миң аскери менен жортуулун улантып, түндүктүн элин – кыргыз, казактарды чапкан убакта, кыргыздын урууларынын көбү Фергана тарапка оойт [16]. Калмак, кыргыз, казак чабыштары – көптөгөн санжырчылар менен тарыхчылардын эмгектеринде айтылат. Кыргыз, казак жунгар-калмактарына каршы чабышта, кара курттай каптаган калмак колуна туруштук бералбай, эки эл түштүк тарапка жер которуп кетет. Казактын ханы Абылкайырдын кыргыздарга кайрылышында, калмактарды кыргыз, казак жеринен кууп чыгуусу жөнүндө Үмөт Молдонун төмөндөгүдөй кара сөз аралашкан ыр саптары бар: «...Баш кошуп, журт болуп, иш кылалык, Аллага тобо кылып Таласка барсак. Орто жүз, кичи жүздүн каты келди, Оозуна бир кудаанын атын алып. Миң жети жүз жыйырма биринчи жылы май айында. Көчүшүп өз жеринде болду жана, Паргана тарабына кыргыз келди» [17]. Ал жакка келген кыргыз башчылары: Бугудан Бирназар, сарбагыштан Маматкул, солтодон Кошой, кушчу-жетигенден Солтоной, Үсөйүн баатыр, саруудан Бердике, саяктан Качканак, Белек, Үчүкө кан калмакка каршы урушмак мурасын айтты, деп. Санжырачылар: Бала Айылчы, Бейшенбек Кенжегараев, Уулкан Асанова жана Белек Солтоноевдердин айткандарында, Эр Солтоной жарым кылымдан ашык душман менен кыл чайнашкан салгылаштарында, окуучу-баатырларына берген таалим-тарбия, көрсөткөн өрнөктүү эмгектерин кол астындагы баатырлары кынтаксыз өздөштүргөн.

Анын эрдик жолун улагандар – Шабек, Баяке, Бердике, Садыр, Атаке, Момоконго окшогондорду алгач жоокер оюндарына машыктырып, коргонууга, кол салуу, эрөөлдө жеңип чыгууга үйрөткөндүгү сая кетпеген. Анын баатырдык сапат белгилери, баатырларынын үйрөнгөн эрдиктеринин акы-бети кайткан. Бердике менен Атаке, Нышаа, Итим, Момокон, Садыр баатырлар жоо сүрүп, кыргыз жерин душмандардан бошоткон.

Кыргыздар Эр Солтонойдун кол башчылыгы астында душмандарына каршы XVIII к. бир Туунун астында биригишкен. «Асылбаш Нышаа баатыр Караколдо жатканда, калмак, каман-катынын ноктолуу тору деген атына жайдак мингизип: Жетигендин Солтоной баатырына кабар кыл, эки күндөн калса, менин башымды алдырат» - деп жөнөтөт. Ал Таласта жаткан Солтонойго жетип кабарлайт. Солтоной камоодо жаткан Нышаа баатырды куткарып, калмактарга кыргын салат [18].

«Кыргыз кыйрына жоо келгенде, баатыры ооруп жана карып калууга акысы жок» деген сөз бекер айтылбаса керек. Эр Солтоной карыса да, арыдым-астым дебестен, кыргыз жерин күзөтүүнү өзүнүн шакирттерине үйрөтүп, баатырдыкка үндөп, ошолордун зоболосун арттырган. Нышаа баатырдын курчоодо калганын, аялын буйга жолго салып, Эр Солтонойго жардам сурап чаптырганы кагазга түшүп калган. Баатырлардын эрдиктери, ошол убакта бүткүл кыргыз эли үчүн кандай эмгек кылганы өтө маанилүү болгон. Элин, жерин ойлогон баатыр, ак үйлүү болуп калып калган Итаяк деген баласынан элинен жогору көргөн (К.Б.). Далил катары: «Калмактардын жарашып туруу суранычы менен кыргыздын 30 жигити барымтага берилгени жөнүндө, ошол жерде Эр Солтоной уулу Итаяк ак үйлүүгө берилет» [19]. Катардагы бир кол башчы эмес, кыргыз баатырларына тирөөчү, жөлөгү, орчундуу орду бар адам. Ошол мезгилдин учур талабы, мүгдүрөткөн баскынчы ойрот-жунгар хандыгында кыргыздардын ичинен чыккан баатырлар көп катмарлуу. Алар тендик, үмүт, тилек үчүн согушкан. Орчундуу ой, жунгар баскынчылары ээлик кылып турганда – кыргыздардын жок болуп кетүү, кулга айлануу, тукум курут кылуу саясаты турган. Ушул мүдөөдө, калмактардын бириккен 4 уруулары күчүн бириктирип, кыргыз, казактарды каптап кирет. Ошондой ойду жакшы түшүнгөндөр: Кубат бий, Эр Солтоной баштаган ж.б. кыргыз мыктылары – элинин келечегин алдын ала билген. Эр Солтоной жунгарлардын – калмак жапырыгында аябагандай эрдик көрсөткөндүгү үчүн «жабыр» деген атка конгон. Улуу манасчы Сагынбай Орозбаковдун айтуусунда: «Жамынганы сыртынан, жабыр баян териси» [20] деп айтылат. Жабыр деген, өтө күчтүү жырткыч жаныбар делсе, дагы «Жалпы жырткыч ичинде Жабыр баян уругу» деген саптар «Манаста» айтылат.

Кыргыз колдорун жетектеген уруу башчылары, ушундай учурда калмактардын өз ара чабыштарында ыңгайын келтирип, согуштук ыкмаларды билгичтик

менен пайдаланат. Солтонойдун жоого бет алганы, калмактардын баатырлары менен бет алышып сүйлөшкөндө: «Маркашка төрө баатыры, Айткан сөзү ар башка. Аракет кылды ал дагы, калмактарды кыргызга. Каршылатып кайрышка, Кан төгүүлөр кармашка. Камыгып тынч жатпаска, Айла амал таап астыртан. Солтоной менен Шабектей, Баатырларды жайлашка» [21].

Кыргыз эли менен баатырларга кол башчылык кылган талыкпас эрдиктерине карата, анын өмүрлүк жары Жетилеңдин кошогуна, эринин жүзгө жакындап барып калган курагында, душманы менен кармашып жүрүп курман болгону айтылат: «Жүзгө чыксам баатырым, Жүзү кара жоо менен, Жүздөшпөй койчу дечү элем. Касташпай кара калмакка, Карыдай болчу дечү элем. Каруун таптап келген мен, Кантейин, билээр теңирим. Кара бет кылып салгандай, Качан бир жаздым эмнемен!?» деп. Кошок узун болгондуктан, дагы бир жеринде: «...Камгактай каңгып кыдырган, Калмактардын Дөңкөнөй. Айкөлүнөн Солтоной, Көп жолу каның кечти эле ой! Аны кантип унуттуң? Токсондон ашкан баатырым, Тооруп жүрүп куруттуң!» [22] дейт.

Айтым маалыматтарга карганда, Эр Солтоной Фергана тарапка барганы анык. Түштүк жергесинде кыргыздар уюшкандыкта калмактарга каршы чыгып, жеңишке ээ болгон убакта, ал жактан экиге бөлүнүп калмактарды чапкан. «Кошой бий Кетмен Төбөнүн Коңур Өгүз деген жеринде турган. Ушул чакта кутчу уругунан Ныша, Атансарт, Дөрбаш, Койкоң - Назар деген кишилер, бөлөкбайдан Барат, Баймат деген баатырларды Чүйгө жумшап, Илеге кеткен Коңтаажыдан бөлүп калган. Маргашка калмакка улук болгонун угуп, анын жылкысына тийдирип алып турган. Иледе жаткан Коңтаажынын жылкысы бир сапарда Солтоной тийип келе жатканда, калмактын Дөңкөнөй деген баатырына жолугат... Солтоной кырк киши менен аттанып келип, Сокулуктун жарында жаткан Дөңкөнөйдүн элин чаап, малын, катын-кызын алып келе жатканда, Солтонойду Дөңкөнөй көрүп уруша албай качат. Солтоной чабдар аты менен кубалап жетип, жаралуу кылат. Дөңкөнөй Сокулуктун суусун кече качканда, ошондо Солтоной кууганды токтотот. Ошодон улам элде: Чабдар аттуу Солтоной, Буурул аттуу Дөңкөнөй, деп айтылып калган.

... Маргашка өлгөн соң, калмактар кеңешип жарашып туралы деп, Кошой бийге элчи жиберип, ак үйлүү сураганда Кошой макул алып, Солтонойдун Итаяк уулун жиберген. Солтоной 60 жашка келгенде Тынайдын 13 жаштагы Атаке деген уулун, солтодон 13 жашар Момоконду алып, 200 киши менен келип, кара Балта, Аксууда жаткан калмак менен урушуп, көп мал алып, Кара Балта ашып, жылкыны 100 менен жөнөтүп, Солтоной Атаке менен Момоконду жанына алып калып Кызыл Белестен тосуп жатат. Бешим убакта Аларча, Жыламыштан Дөңкөнөй баштык көп калмак урушка чыгып, урушта Солтоной баштап 30 киши өлүп, калганы качып Кошойго барган. Кыш

түшүп калып, Кошой калмак менен уруша албай калат. Себеби, Коңур Өгүздүн жолу бекип калып, кыштын күнү Чүйгө киши келалбай калат. Мындан соң калмактар кыргыздан коркуп, Көлдү көздөй жылжый баштаган. Солтоной өлгөндөн кийинки жылы солтодон Ныша, саяктан Качыке, сарбагыштан Тынай ичинде болуп, көп киши жааланып барып Ысык Көлдө турган Аккуйрук деген калмакты талкалап чабат. Мындан соң калмактар, бир бет болуп туралы деп Чүйдөн, сырттан сүрдүгүп, аягын Боомдун капчыгайы кылып, Ысык Көлгө чогулушту» [23].

Эр Солтонойдун туулган жылы менен каза болгон жылы болжолдуу, 1640-жылы Талас өрөөнүн башындагы Кошой деген жерде төрөлүп, 1733-жылы кеч күздө Сары-Өзөн Чүйдө Сокулук суусунун боюнда калмактар менен болгон чабышта курман болгон [24] делет. Дагы бир маалыматта, Эр Солтонойдун өмүр баянына байланышкан ар кандай жагдайлар бар. Бир жерде 93 жаша жашап душманынан курман болгон делсе, кээ бир так эмес маалыматтар боюнча 60 жашында кайтыш кылышкан жери да жок эмес (К.Б.).

Уруштун жүрүшү Сокулукта болуп, алгачкы чабышта кыргыз, казактар биргелешип чабышып, Эр Солтоной калмактарга кыргын салат. Кийинки кармашта казактар эмнегедир кармаштан кетип калат. Чабышта Эр Солтонойдун аты чарчап калып, өзү курман болот делет. Бирок кайсы жылы экени белгисиз бойдон калып, жылы айтылбай да, жазылбай калган. Кыргыздар алгач сарт калмактардын башында турган Аккуйрукту чаап, андан барып Көл кылаасында кубаттуу күч болуп турган Амурсандын колун талкалап, аны Кулжага чейин кубалап салат делет. Жоо сайышта айкырып кирип, жоо сүргөн нукура баатыр Эр Солтоной, кыргыздын беш миң баатырын бийлеп-төштөөнү ага өткөрүп беришкени жөн жерден болбогон. Академик В.В. Бартольд "Жети Суу" жана "Кыргыздар" деген эмгегинде, калмактардын Орто Азиядан кетишине, кыйрашына негизинен кытайлар менен болгон согуш себеп болгонун көрсөтөт. 1755-жылы кытайдын көп колу калмактардын ордосуна кирген. Калмактардын ханы Амурсан талкаланып, Илиге качып барган. Казак ханы Аблай аны кытайларга кармап бергиси келген. Аны билип калган Амурсан Тобольскийге өтүп, орустардын императору Елизавета Петровна менен байланышууну ойлогон. Бирок тилегине жетпей 1757-жылы 21-сентябрда 35 жаш курагында чечек оорусу менен ооруп Тобольскийде өлөт десе.

В.С. Кузнецовдун "Амурсан" деген изилдөөсүндө, ("Амурсан", изд. "Наука", Новосибирск, 1980 г.) Кунтайчы Галдан Церендин тушунда (1727-1745-жж.) күч алып 1730-жылдары кытайларды талкалап, кыргыз, казактарды 1733-1735-жылдары сүргөн. 1745-жылы Галдан-Церен өлгөндөн кийин 13 жаштагы Цеван-Доржи-Аджа-Намжие деген уулун хан болуп шайланат. Аны кыргыздар чатак, зулумдугуна карап Аджа дегендин ордуна Ажаан деп атаган. Анын тушунда калмактарды, эжеси Улам-Баир

(кыргыздар Олонбаир дешкен – С.З.) башкарган. Олонбайырдын күйөөсү Саин-Белек кол башчы болгон. Цеван-Доржи 17 жашка толгондо бийликти колуна алып, эжеми зынданга салып, калмактын каяша айткан төрөлөрүн, зайсандарын, ошондой эле жездесин да өлтүрүп таштаган. Ошол мезгилдеги шарт боюнча Саин-Белектин хан болууга укугу жок болчу. Ошондуктан ханга кандаш, тукумдаш Дабачи менен Амурсандын ортосунда так талашуу башталат. Ошол учурда Ойрот мамлекети төрт чоң урууга бөлүнгөн: Хошоттордун башында Банжур турган, дэрбэттерде Даши тайчы, хойотторду Амурсан жана чоросторду Дабачи башкарган. Кийинки эки төрөнүн – Амурсан менен Дабачинин ортосунда 1754-жылы так талашуу согушу башталат. Амурсан талкаланып кытайга качкан, дейт [25]. Эр Солтоной жөнүндө Үмөт Молдонун кол жазмасында: “Отуз миңдей лашкер келди тамам, Капырга алар салды акыр заман. Кыргыздар бир жагынан чаап-жанчып, Кыргыз, казак баш кошуп, уюмдашып, Урушмайдын жерине келди булар. «...Бул уруш Сокулук деген жерге барды. Жекеге эч бир адам барбаган соң, Солтоной мусурмандан бата алып, чаап барды. Казак кайтып, кыргыздар уруш кыла берди, Солтоной калмактарга кыргыз салды. Экинчи күнү Солтонойдун аты чарчап, Калмактардын арасында калды. Чабдар аттуу Солтоной шейит болду. Итаяк, Дербиш деген балдары душамандын колуна кетти» [26]. Кыргыздан калган уламышта, басып келген жооду кубалаган кыргыз баатырларына маашырланган бир эне айткан тура: «Мындан ары эр туумак эсте болсун» деп, (ошол доордо душманынан күйгөн аялдын айтканы го – К.Б.) эне деген кандай уулдарды төрөгөнү, кыйын-кыйчалышта ошол эрлер элинин керегине жарганын айтканы бекер эмес. Эр Солтоной тарбиялаган баатырлары да, эненин айткандарына туура келет. Солтоной ээрчитип жүрүп торолткон баатырлары жөнүндө: «Кан жыттангып топурак, Каң-күндөр кайра касташса. Кайраным кимиң кол курай!? Берендердин Бердике, Сарбагыштан Атаке, Саяктардын Садыры, Солтолордун Момокон, Ээрчишип сени торолгон. Калмакка каның кечирбес, кадырың унутуп койбостон» [27] деп, эри Солтонойдун кунун кууганга эрендерден үмүт кылганы бекер жерден болбогон.

Токсонго барганда казактардын ханы Абылай жакын турса да, билип жардамга келбегени жөнүндө: «Казагым боорум деп жүрсөң, Кол салып колго түшкөндө. Сен канын кечкен Абылай, Турса экен кайра кабылбай. Бейкүнөө катын балалар, Кор болуп айыл чабылбай. Жар күтө элек баатырлар, Жайыкка каны чачылбай» деп, Абылайдан чоочулап, элине алдын ала айткан тура. Аяк жагында: «Солкулдай бербей чыгданга, Сокулукка барамын. Эки жээгин кыдырып, Эч болбосо баатырдын, Сөөгүн көрүп калайын. Аккан сууда жок болсо, Акыреттен табамын» [28] дейт. Ушул себептен өз доорунун мыкты, баатыр уулу Эр Солтонойдун сөөгү коюлган жери белгисиз...

Эр Солтоной менен Кубат бий – өмүрлөрүн кыргыз элинин көз карандысыздыгы үчүн үндөп, өмүрүн арнап, көз азаттык, тендик, жыргалчылык заман үчүн күрөшүп, жүрөгүндө жалыны бар эр жүрөк тайманбастарды баатырлыкка таалим-тарбия берген кол башчы, баатыр катары тарыхта калган инсандар болгон. Алардын кылган иштери менен аракеттери ошо доордогу – нукура элдин кыламдар бою эңсеп келген тилектерин аткарууда керек болсо өзүлөрүнүн өмүрлөрүн садага чапкан. Алардын өрнөктүү эрдиги, кыргыз элинин көз карандысыздыгы үчүн күрөштө – Бухара, Кокон, Кашгар, Көлөп, Анжиан, Ташкен, Чынабат, Сайрам, Кетмен-Төбө, Чүй, Кочкор, Ысык-Көл кылааларын жунгар баскынчыларынан бошотууга жан-дилиги аяган эмес. Ошол себептен улуу тарыхта, айтым санжыраларда, ыр баяндарда элдик баатырларды тарбиялаган эки баатырдын аттары өчпөс болуп тарыхта изи калды.

Адабияттар:

1. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы. (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). Экспресс-Справочник. Б.: 2014. 328-б.
2. Өмүрбеков Т.Н. Эл башылар, эрендер жана эл тарыхы. Б.: - 2014. 83-84 б.
3. Закиров С. Кыргыз санжырасы, 2-бас. Б.: -2013-ж. 229-б.
4. История Киргизской ССР. Ф.: Кыргызстан, 1984. – Т.1.; 478-б.
5. Аттокуров С. Кыргыздар XVIII к. – Б.: 2003. 70-б.
6. Чоробаев А. Фольклордук материалдар //КР КУИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана Адабият институтунун кол жазмалар фонду. Инв. № 105. 162-б.
7. Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседним народами в XVIII в. Б.: Илим, 1995. 39-б.
8. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. Фрунзе; Илим, 1977. – 71-б.
9. История Средней Азии. Сб. исторических произведений. 297-б.
10. Ушул эле китепте. 298-б.
11. Галицкий В., Плоских В. Старинный. Ош: Очерк истории. Ф., Илим, 1987. – 41-б.
12. Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы. Б.: Кыргызстан, 1995. – 26-б.
13. Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией. – Б., 2003. – 20-б.
14. История Киргизской ССР. Фрунзе: Кыргызстан 1984. – Т.1. 491-492-б.
15. Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в. Б.; Илим, 1999. 44-47-б.
16. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Тянь-Шань кыргыздары XVIII к. Б.: Сорос фонду, 1997. – 55-б.
17. Үмөт Молдо. Кол жазма, КУИА, Чынгыз айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фонду. Инв.№ 191. 115-б.
18. Үмөт Молдо. Ошол эле кол жазма. 207-б.
19. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Б.: Учкун, 1993. – 140-б.
20. Манас энциклопедиясы. Б., 1995. – 1.т. 193-б.
21. Кенжегараев Б. Эр Солтоной. Б.: Учкун, 2004.- 70,77,89-б.

22. Абдырахманов С. Белгисиз авторлордун айткандарын Шүкүр дегенденен уккан Абдырахмандын Эр Солтонойу. Ф.,1959-ж.
23. Солтоноев Б. ошол эле китепте 139-141-б.
24. Исаков Бектур. Эр Солтоной кыргыздын улуттук батыры. Б., 2012. – 29-б.
25. Закиров С. Көрсөтүлгөн китепте. – 97-98-б.
26. Үмөт Молдо. Ошол эле кол жазмалар фонду. 115-120-б.
27. Кенжегараев Б. Эр Солтоной. Б. «Учкун», 2004. – 89-б.
28. Кенжегараев Б. Аталган китеп, 78-87-б.

Рецензент: к.и.н., профессор Бедельбаев А.
